

Értéknövelt szolgáltatás az olvasóknak: ingyenes és nyílt hozzáférésű források megtalálása

Bevezetés

Számos felsőoktatási könyvtár törekszik arra, hogy az előfizetéses online tartalmak mellett az ingyenes és nyílt forrásokra is felhívja a használói figyelmét, illetve segítse őket ilyenek megtalálásában. Rengeteg ingyenes anyag van az interneten, s ezek közül az „open access” (OA) megjelölést jellemzően azokra alkalmazzák, amelyek átestek valamilyen szakmai bírálaton (peer-review) és a szerző megosztotta őket egy szabad felhasználást engedélyező (pl. Creative Commons) licenc alatt, vagy a szerző a kiadóval kötött szerződése alapján jogosult az önarchiválásra, így a publikációi bekerülhetnek az OA repozitóriumokba. Az egyes kiadók által engedélyezett felhasználási módokról a SHERPA/RoMEO adatbázisból (<http://www.sherpa.ac.uk/romeo>) tájékozódhatunk. Az OA publikálás megkönnyíti a tudományos kommunikációt, a kutatók lépést tarthatnak az új felfedezésekkel, a diákok sok időt és pénzt spórolhatnak meg a szabadon hozzáférhető tananyagoknak köszönhetően, a tanárok az oktatásba beépíthetők hasznos forrásokra bukkanhatnak, a könyvtárak pedig nemcsak hogy megtakaríthatják az előfizetési költségeket, hanem a nyílt archívumok működtetésével hozzájárulhatnak anyaintézményük szellemi teljesítményének propagálásához. Az OA tartalmak megtalálása azonban nem mindig egyszerű, mert szét vannak szórva intézményi és tematikus repozitóriumokban, valamint a folyóiratok és a szerzők honlapjain, ráadásul sok ilyen publikációnak, kutatási és oktatási anyagnak nincsenek még betöltve a metaadatai a könyvtári katalógusokba vagy egyéb adatbázisokba. Ezért fontos, hogy a tájékoztatással vagy könyvtárközi kölcsönzéssel foglalkozó könyvtárosok felkutatassák őket és olvasóikat eljuttassák ezekhez a forrásokhoz.

OA folyóiratok és önarchiválás

A nyílt hozzáférés alapdokumentuma, a 2002. február 14-én aláírt *Budapest Open Access Initiative* (<http://soros.org/openaccess/read.shtml>) úgy határozta meg az *open access* szakirodalmat, mint ami szabadon hozzáférhető, letölthető, másolható, terjeszthető, nyomtatható, kereshető, linkelhető, indexelhető és szoftverekkel egyéb módon is feldolgozható, pénzügyi, jogi és technikai akadályok nélkül – egyedül annyi megkötéssel, hogy eközben meg kell őrizni a mű integritását és megfelelő módon kell hivatkozni a szerzőre. OA publikációk keresését érdemes a Google Scholar (<http://scholar.google.com>) adatbázisában kezdeni, amely feldolgozza például a *Hindawi Publishing Corporation* elektronikus folyóiratait. Amikor ilyen találatot kapunk, akkor azt a jobb oldalon levő sávban jelzi a kereső, és egy OpenURL link mutat a folyóirat honlapjára, ahol megtaláljuk a felhasználási szabályokat. Természetesen a cikk teljes szövegére is megjelenik egy ugrópont a találati listában. A könyvtár saját folyóirat-keresőjébe is integrálhatunk OA folyóiratokat: a *Directory of Open Access Journals (DOAJ)* katalógusát használhatjuk egy olyan link-feloldón keresztül, mint amilyen például az SFX. Hasonló funkciót biztosít az EBSCO és a WorldCat OpenURL szolgáltatása is. Mára az is gyakorlattá vált, hogy egyetemi könyvtárak (pl. a *University of Plymouth* és a *Colgate University* esetében) lementették ezeknek a periodikáknak az adatait, és MARC rekordok formájában betöltötték saját katalógusukba.

Vannak azért hátrányok és problémák is. *Chad Hutchens* 2009-es írásában (http://www.ringgold.com/UKSG/si_pd.cfm?pid=10&articleid=5067&issueno=210&xsection=Business) felhívta a figyelmet

arra, hogy a szabad tartalmakra mutató hiperhivatkozások könnyen elavulnak; nem egységes az érintettek körében az „open access” jelentése; a nyílt hozzáférés nem egyenlő az ingyenes hozzáféréssel; a hibrid OA kiadványoknál pedig előfordul, hogy több bennük az előfizetéshez kötött tartalom, mint a szabadon elérhető. Az Ingenta Connect (<http://ingentaconnect.com>) tudományos keresője épp ezért 2010 óta megkülönbözteti a tényleges OA tartalmakat a pusztán ingyenesektől. A *Highwire* és az *Elsevier* honlapjain grafikonok jelzik az adatbázisukban kereshető OA és ingyenes folyóiratok számarányát. A könyvtárközi kölcsönzést segítő *RapidILL* rendszeren át már közvetlenül is rendelhetnek a felhasználók OA kiadványokból cikkeket (<http://rapidill.org>). Fontos kiindulópont – bár nem annyira felhasználóbarát, mint a Google Scholar – a már említett DOAJ, melyet a svéd *Lund University Libraries* tart fenn (<http://www.doaj.org>). A folyóiratok ebben a katalógusban témakör, cím és nyelv szerint, valamint részben cikk szinten is visszakereshetők. A hosszú távra archivált kiadványokat külön is jelzik, mint ahogy azokat is, amelyek megkapták a *Scholarly Publishing and Resources Coalition* (SPARC) minősítő pecsétjét (ezek mind BY, tehát a legmegengedőbb CC licenc alatt jelennek meg).

Az open access egy másik fontos formája az önarchiválás, vagyis a megjelenés előtti vagy utáni (bár nem feltétlenül a végső, szerkesztett állapotú) publikációk repozitóriumokban való elhelyezése a szerző vagy egy közvetítő által. Az intézményi szintű digitális gyűjteményre jó példa a *University of Hawaii* „ScholarSpace” nevű archívuma (<http://scholarspace.manoa.hawaii.edu>), míg a szakterület(ek)re specializált, nemzetközi repozitóriumra a preprint e-gyűjtemények őse, az arXiv (<http://arxiv.org>), melyet a *Cornell University Library* üzemeltet. A *Manchester Metropolitan University* könyvtárának honlapján (<http://www.library.mmu.ac.uk/eresource/preprint.php>) egy hasznos listát találunk a világ fontosabb preprint-szervereiről, a *Scirus* keresője (<http://scirus.com>) pedig jól használható az ezekben az archívumokban, illetve a szerzők honlapjaira feltöltött publikációk megtalálására – elsősorban a műszaki és a természettudományok területén. A *Public Knowledge Project* (<http://pkp.sfu.ca>) egy ingyenes keretrendszert fejleszt, amivel a tudósok saját OA folyóiratokat tudnak indítani és működtetni. A *Mendeley* (<http://mendeley.com>) egy szakirodalom-menedzselő eszköz: a számunkra fontos publikációk adatait kezelhetjük, rendezhetjük, annotálhatjuk és oszthatjuk meg vele, de van egy kereshető kataló-

gusa is ingyenes tartalmak adataival. Az *OCLC WorldCat* adatbázisa (<http://worldcat.org>) egy ideje már szintén alkalmas repozitóriumokban tárolt anyagok megtalálására, mivel átveszi az Open Archives Initiative közös katalógusának, az *OALster*-nek a rekordjait. A *University of Michigan* által üzemeltetett *OALster* (<http://oaister.org>) nemcsak cikkek, hanem szabadon hozzáférhető könyvek, disszertációk, képek, hang- és videofájlok, valamint adatállományok metaadatait is visszakereshetővé teszi.

Nyílt tankönyvek

A hallgatói érdekvédelmi csoportok (*Student Public Interest Research Groups* = *PIRGs*) meghatározása szerint a nyílt tankönyvek (*open textbooks*) ingyenesen elérhetők online formátumban, és emellett nyomtatva is megvehetők mérsékelt áron. A *Creative Commons* vagy *GNU Free Documentation* jogokkal közzétett könyvek – a választott licenctől függően – vagy csak letölthető és kinyomtatható PDF fájlok, vagy akár szabadon átalakítható, szerkeszthető állományok is lehetnek. A nyomtatott tankönyvek drágasága komoly probléma az alacsony és közepes jövedelmű családokból származó diákoknak. Miután az érdekvédelmi szervezetek felhívták erre az USA Oktatási Minisztériumának figyelmét, megindult egy megoldáskereső folyamat: például felkérték a kiadókat, hogy hagyják el a költségnövelő mellékleteket a tankönyvekből és ne jelentessenek meg olyan gyakran és indokolatlanul új kiadásokat. Emellett a 2009-ben benyújtott „Open College Textbook Act” elnevezésű törvénnyel egy megpályázható pénz-alapot is létrehozta szabad felhasználású tankönyvek készítésének támogatására. Az ingyenes digitális tankönyvek mellett természetesen fizetősök is egyre nagyobb számban kaphatók, esetenként a nyomtatott kiadás árának akár a feléért. Bár ma már laptopon, e-könyv olvasón vagy más mobil eszközön is használhatók ezek, valójában egyiken sem igazán kényelmesen, így sok diák még inkább a papírformátumot preferálja.

Szabad elérésű tankönyveket sokfelé találunk: a szerzők vagy munkahelyük weboldalain, a repozitóriumokban és az elektronikus tananyagkezelőkben, a nonprofit és a tudományos szervezetek, illetve a kiadócégek honlapjain (utóbbiak esetleg igény szerinti nyomtatást is biztosítanak hozzájuk), a könyvtárak pedig előfizetett csomagok vagy a Google Books-ra mutató linkek formájában kínálnak ilyeneket. A könyvtárosok által jól ismert

WorldCat keresőjével is rábukkanhatunk szabadon felhasználható könyvekre (pl. a Creative Commons mozgalom elindítójának, Lawrence Lessignek „Code: Version 2.0” c. művére, vagy éppen az MIT „OpenCourseWare” anyagaira, illetve más, egyetemi és kutatóintézeti szervereken közzétett könyvekre), ehhez az „Internet Resources” opciót be kell kapcsolni a keresőúrlapon. Egyes kiadóvállalatok szintén kínálnak ingyenes megoldásokat: például a *Flat World Knowledge* (<http://flatworldknowledge.com>) tankönyvei szabadon hozzáférhetők online, ha az őket használni kívánó tanárok aláírnak egy szerződést a kiadóval. Az *OverDrive* nevű cég (<http://overdrive.com>) pedig Sony Reader készülékre letölthető e-könyveket kölcsönöz a diákoknak, meghatározott időre. A nonprofit *Internet Archive* nyílt e-bookformátumokra épülő *BookServer* (<http://archive.org/bookserver>) rendszere lehetővé teszi a kiadóknak, a kereskedőknek, a könyvtáraknak, sőt akár a szerzőknek is, hogy elérhetővé tegyék vásárlás, kölcsönzés vagy ingyenes letöltés formájában a könyveiket laptopokra, mobiltelefonokra, vagy egyéb dedikált olvasóeszközökre.

Szabad oktatóanyagok

A szabadon használható tananyagok (*open educational resources* = OER) fontosságára 2005-ben irányította rá a figyelmet az UNESCO. Elsősorban a fejlődő országok felsőoktatásának segítésére hozták létre a *Virtual University* nevű weboldalt (<http://unesco.org/iiep/virtualuniversity>), ahol feladatsorok, multimédia anyagok, előadások, tanmenetek és tankönyvek érhetők el ingyenesen, sőt még az átdolgozásuk, a helyi igényre való adaptálásuk és továbbterjesztésük is megengedett. OER jellegű anyagokat szintén sokfelé lehet találni a weben, hasonlóan az ingyenes tankönyvekhez. A *Community College Consortium for Open Educational Resources* (<http://oerconsortium.org>) például kiváló kiindulópont: több száz linket tartalmaz ilyen forrásokra. Az egyik nevezetes hely közülük a *Connexions* (<http://cnx.org>), a *Rice University* kezelésében levő globális repozitórium oktatási anyagok számára. A *Connexions* egyik érdekessége, hogy a felhasználói vagy akár szakmai szervezetek is „elismerő pecséttel” láthatják el a leg-

jobbnek ítélt tananyagokat. Egy másik fontos OER forrás a *Multimedia Educational Resources for Learning and Online Teaching* (<http://merlot.org>), amely szakmailag jóváhagyott online tananyagok kereshető gyűjteménye. A MERLOT szerverén tankönyveket, feladatkiírásokat, referencia anyagokat, tesztlapokat és tutoriálokat egyaránt találunk. Az *Internet Archive* (<http://archive.org>) gyűjteményébe magánszemélyek és intézmények is felajánlhatnak publikus anyagokat. A hatalmas archívumból szövegeket, hang- és filmfelvételeket, szoftvereket és elmentett weblapokat lehet letölteni.

A tananyagok mellett sok disszertáció és szakdolgozat is elérhető online. A *ProQuest* (<http://proquest.com>) például szabad hozzáférést nyújt azokhoz a PDF fájlokhoz, amelyekre a szerzők engedélyt adtak. A Google Books is tartalmaz OA státuszú disszertációkat. Ugyancsak találhatunk ilyeneket az OAIster és a WorldCat katalógusaiban.

Következtetések

Az ingyenes, illetve szabad hozzáférésű anyagok egyre fontosabbak a felsőoktatásban. A könyvtárosoknak meg kell ismerniük ezeket a forrásokat és lépést kell tartaniuk a technológiai változásokkal is, hogy minél eredményesebben tudják közvetíteni őket a célközönségnek. Az egyetemi és főiskolai könyvtárakban célszerű előnyben részesíteni a költségkímélő digitális tartalmakat, és törekedni arra, hogy minél jobban hasznosuljanak. Érdemes azt is figyelemmel kísérni, hogy a felhasználók, vagyis a hallgatók, milyen újfajta informálódási formákat alakítanak ki a webkettes felületeken – például előadásokat, meghallgatásokat és interjúkat keresnek az iTunes és a YouTube szerverein. Ha a könyvtárosok is innovatív hozzáállással tudják szolgálni az olvasóikat és az anyaintézményeiket, az a legjobb „reklám” a könyvtár hasznosságának és szükségességének igazolására.

/Martin, Rebecca A.: Finding Free and Open Access Resources: A Value-Added Service for Patrons. = Journal of Interlibrary Loan, Document Delivery & Electronic Reserve, 20. köt. 3. sz. 2010. p. 189–200./

(Drótos László)